

ЦВИЈИЋЕВА СОЦИОЛОШКА ПРОУЧАВАЊА БАЛКАНА

Увод. — Социологија је ушла у Цвијићево научно дело на почетку његове научне делатности, са читавим низом сродних научних дисциплина. Проучавајући рељеф и друштво Балкана, Цвијић је развијао географију, геоморфологију, антропогеографију, етнологију, социологију и демографију. У свој научни систем је уврстио психологију, економију, историју, статистику, књижевност и лингвистику.

Овој расправи је циљ да прикаже Јована Цвијића као социолога, да истакне његов многоструки значај за науку уопште, посебно за социологију. Зато Цвијића треба третирати као социолога, пре свега у светлу дефиниције, предмета, метода и савремених праваца социологије. Пошто је Цвијић развијао више социолошких дисциплина, морају се имати у виду дефиниције, предмети и методе посебних социологија, *социологије села, социологије града и социологије културе*. При томе треба имати у виду чињеницу да теоријска и емпиријска истраживања на подручју социологије нису била развијена у оно доба када је Цвијић почео своју научну делатност на Балкану, на крају XIX века. Часопис за руралну социологију се покрене у САД 1936. године, а група стручњака за село формулисала је дефиницију руралне социологије 1937. године, а употпунила је 1938. године. Истина, први почеци руралне социологије у САД мало се подударају са Цвијићевим почецима проучавања сеоског друштва на Балкану. И за социологију градова се може рећи да је млада дисциплина. Развија се пре свега из екологије друштва и културне антропологије. Први озбиљнији радови из социологије градова појављују се после Цвијићевог капиталног дела *Балканско полуострво*. Слично је стање са социологијом културе. Дефиницију културе са гледишта социологије дао је Тејлор у књизи *Примитивна култура* 1871. године. Цвијић је дао дефиницију културе 1900. године.

Јован Цвијић као социолог у оцени домаћих и страних социолога. — О Јовану Цвијићу су писане краће расправе са гледишта социологије код нас и у свету. Међутим, оне нису у целини захватиле Цвијићеву социологију, већ су више указале на социолошке проблеме у његовом делу и у делу његових ученика, које треба тек испитати. Таква је расправа Борба Тасића *Јован Цвијић са гледишта социологије* (1). Али још 1923. године др Душан Недељковић је запазио да су Цвијићеве радови пуни социоло-

(1) Борба Тасић, *Јован Цвијић са гледишта социологије*, Социолошка преглед, I, 1938. године, страна 261.

гије, а 1929. године у једној студији истакао је изразито социолошку страну Цвијићевих психичких типова (2). Јозеф Роучек у *Социологији XX века* коју је издала група аутора у Паризу, 1947. године навео је социолошке проблеме којима се бавио Цвијић и његов Институт, тако да је на видно место истакао Цвијићеву социологију Балкана (3).

Војин Милић је објавио студију *Социолошка концепција Јована Цвијића*, у којој је у светлу савремене социологије обухватио Цвијићева теоријска схватања и методолошке поступке. Истовремено је констатовао да Јован Цвијић није изнео социологију у систематском виду, да је Цвијићева социологија превазишла оквире антропогеографије, али је ипак задржала антропогеографско обележје. Милић је подвукао нарочито значај Цвијићевих проучавања миграција (4). Избор текстова о друштвеним проблемима у Цвијићевом научном делу извршио је др Цветко Костић и објавио у издању Социолошке библиотеке у Београду 1965. године под насловом *Из друштвених наука*. Друштвену проблематику је сврстао у пет поглавља: I — Научни метод, II — Природа и људи, III — Друштвене структуре, IV — Друштвена покретљивост и V — Друштвене особености. У предговору *Јован Цвијић и друштвене науке* Костић заступа гледиште да Цвијић „подједнако припада и природним и друштвеним наукама и антропогеографији и етнологији, па и социологији и социјалној психологији“ (5). Владислав А Томовић је писао 1968. године: „Цвијићев социолошки рад је штампан у два тома: *Балканско полуострво и Јужнословенске земље...* То је Цвијићев велики допринос социологији“ (6).

Социолошки термини и дефиниције у Цвијићевој антропогеографији. — Реч *социологија* Цвијић је употребио први пут у првој деценији XX века. Већ крајем друге и почетком треће деценије истичу потребу за дубљим и интензивнијим социолошким проучавањем насеља, порекла становништва и миграција. Од *Ректорског говора* 1907. године његово научно дело ће све више освајати социолошки термини, проблеми, анализе и закључци. *Етнографија и социологија*, заједно, у оквирима антропогеографије провлаче се у његовом капиталном делу *Балканско полуострво*, од почетка до краја. Првлаче се „Етнографски и социолошки фактори“ и „Етнографска и социолошка факта“ у поглављима која се односе на насеља, миграције, културне зоне, психичке типове, занимања, облике земљишне својине и начина становања балканских народа. Реч социологија је продрла и у

(2) Видети др Душан Недељковић, *Писмо број 858* (упућено Цвијићу), Историјска збирка САНУ 13484.

(3) Joseph S. Rousek, (Hofstra College, U.S.A.), *La sociologie en Yugoslavia. La sociologie au XXe siècle, II, Les études sociologiques dans les différents pays*, Bibliothèque de philosophie contemporaine, Psychologie et Sociologie, ed. Presses universitaires de France, 1947, Paris, p. 750—763.

(4) Видети Војин Милић, *Социолошка концепција Јована Цвијића*, Књижевност, број 10, Београд, 1956, страна 321.

(5) Др Цветко Костић, *Јован Цвијић и друштвене науке*, из књиге Јован Цвијић, *Из друштвених наука*, Социолошка библиотека Вук Караџић, Београд 1965. године, страна 11.

(6) Владислав А. Томовић, *Post world-war II Sociology in Yugoslavia*, University of Windsor, Windsor, Ontario, Canada, 1968.

монографске студије његових сарадника, објављене у *Насељима*, под Цвијићевим уредништвом, од 1902—1927. године.

Цвијић нигде није дао дефиницију социологије. Он нигде није дао дефиницију руралне социологије или пак урбане социологије или социологије културе, али је дао читав низ дефиниција оних друштвених категорија које проучавају социологија и посебне социологије. С те стране *Цвијић има великог значаја за социологију, посебно за социологију села, за социологију града и социологију културе*. У предавањима крајем XIX века дао је дефиницију породице, задруге, братства, племена, народа, нације, националне државе, културе и језика. У капиталном делу дао је дефиницију града, дефиницију села и дефиницију куће. Важно је подвући да су ове дефиниције претходиле његовим емпиријским проучавањима. Сем тога, извршио је класификацију балканских насеља, културних зона и психичких типова, тако да су ове дефиниције значајне за социологију. На основу свега изложеног може се извести закључак да је имао јасан теоријски приступ и оквир за проучавање многих друштвених појава, процеса и односа које проучава социологија, посебно социологија села, социологија града и социологија културе.

Конкретни проблеми природних и друштвених наука. Конкретни проблеми социологије. — Цвијић је извео више научних путовања по Балкану до 1907. године. Уочио је многе проблеме на терену на основу директног посматрања, па је исте године у *Ректорском говору* поставио конкретне проблеме пред природне и друштвене науке, па и пред социологију, антропогеографију и етнографију, а истовремено је покренуо и питање метода неопходних за проучавање тих проблема. Прво је, са подручја природних наука, нагласио потребу за проучавањем пре свега проблема *тектонске геологије, великих језера Балканског полуострва и проблема глацијације*. У центар проучавања друштвених наука истакао је у први план *миграције, порекло становништва и психичке особине*. Истовремено он каже да су то, прво — социолошки проблеми, друго — етнографски проблеми и треће — психичке особине. То је по њему предмет проучавања социологије, етнографије и антропогеографије. Као што смо видели, са овим *Говором* у његово дело улази реч *социологија*, улазе „социолошко-етнографске студије“, у којима антропогеографија чини неку врсту моста између природњачких и ових социолошко-етнографских студија. Међутим, и пре употребе термина социологија, пре 1907. године, он издаје *Упутства за проучавање села у Србији и другим земљама* 1898. године. Држи предавања из *Опште географије са антропогеографијом* 1900. године. Објављује *Основе за географију и геологију* Македоније и Старе Србије, I и II, 1906. године, тако да сви ови радови имају великог значаја за социологију, јер је у њима покренуо читав низ социолошких питања од просторне и социјалне покретљивости, преко облика земљишне својине, до класних односа и психичких карактеристика, културних процеса, типова насеља и начина живота у њима.

На основу емпиријског искуства, теоријских радова, директног посматрања на терену и уочавања проблема могао је 1907. године да истакне бројне проблеме, предмет проучавања и задатке социологије заједно са

етнографијом и антропогеографијом. То су биле пре свега миграције, порекло становништва, психичке особине, затим култура и насеља. Коначну синтезу својих проучавања дао је 1918. године у делу *La Peninsule Balkanique*, тако да је то дело неисцрпно врело за социологију и читав низ других наука. Из предговора прве књиге *Балканско полуострво и Јужнословенске земље* сазнајемо да је најавио другу књигу *О психичким и социјалним типовима*, док је прву књигу назвао *Географска средина и човек*. У поднаслову је истакао географске утицаје, интервенцију друштвених елемената, етнографске и социолошке факторе.

Џвијићеве методе истраживања природних и друштвених појава и њихов значај за социологију. — Пошто је имао јасан теоријски приступ, пошто је дао читав низ теоријских дефиниција које је касније емпиријски проучавао и пошто је поставио конкретне проблеме пред природне и друштвене науке па и социологију, поставио је и питање метода овим речима: „Којим се методама и којим се процесима духовног рада могу решавати горњи и други проблеми?“.

У теорији и пракси дао је на ово питање одговор, па је применио више метода које се и данас примењују у социологији. Применио је директно и индиректно проматрање, индуктивну и дедуктивну методу, историјску, географску и упоредну, а сем тога служио се методама и резултатима сродних научних дисциплина. Са гледишта метода и технике истраживања треба истаћи његова Упутства 1896, 1989, 1911. и 1922. године, која се односе на проучавање села, градова, друштва у насељима, миграција, порекла становништва и психичких особина.

Пре емпиријских проучавања насеља, миграција, порекла становништва и психичких типова Јован Џвијић је теоријски разрадио методску страну ових проучавања. Допуњавао их је искуствима са терена, проучавао је и мењао, критички савлађивао. Нарочито се критички односио према Рацеловој географској методи и Бастијановој психолошкој у проучавању култура и културних појава. Исто тако се критички односио према методама Жана Брина.

Кључна објашњења Џвијићеве социологије. — Са гледишта савремене науке и социологије има неколико кључних објашњења које треба истаћи у Џвијићевом научном делу, која доминирају од почетка до краја његове научне делатности. По њима је он и данас савремен. Та објашњења су дошла до изражаја у миграцијама, културним зонама, сеоским и градским насељима или пак психичким типовима. Управо у овом делу ћемо концентрисати нашу пажњу на та објашњења.

1. — Џвијић је сва своја проучавања засновао на материјалистичкој филозофији, на конкретним чињеницама, тако да његова социолошка проучавања балканског друштва нису апстрактна већ конкретна.

2. — Џвијић је све појаве проучавао у целини, у историјском развоју, у процесу настанка, развоја и промене. За њега се може рећи да је у теорији и пракси примењивао мисао старог грчког филозофа Хераклита „све тече, све се мења развија, настаје и нестаје“.

3. — У свим појавама које је проучавао, тражио је узроке и последице. То је читав низ основних и споредних узрока и последица. Цело-

култно своје проучавање је засновао на закону узрочности, узрочно-последичне повезаности и условљености.

4. — У свим појавама које је проучавао, утврђивао је законити развитак, тако да се његова социологија не може свести на дескрипцију или социографију.

5. — У његовом научном делу дошло је до сарадње више научних дисциплина, социологије, етнографије, психологије, демографије, у оквирима антропогеографије са географијом. Таква сарадња се данас може само пожелети. У најновије време у француској и америчкој социологији појављују се расправе које третирају проблем сарадње научних дисциплина, социологије, етнографије, етнологије, историје, економије и политичких наука, нарочито када се ради „о регионалним проучавањима“ (7). На интеграцију наука у Цвијићевом научном делу указао је др Душан Недељковић (8).

6. — Као црвени кончић од почетка до краја његове научне делатности провлаче се *географски и друштвени фактори* у објашњавању појава које је проучавао. Тако се у његовом научном делу јасно види улога и географских и друштвених фактора.

Познато је да су Маркс и Енгелс писали у *Немачкој идеологији* да се историја може посматрати као историја природе и историја људи. Истовремено су наглашавали да се ове две стране не могу раздвојити, јер су природа и људи узајамно условљени. Маркс и Енгелс нису порицали улогу природне средине у развоју људског друштва, јер Маркс говори о *природном оквиру* у коме живи човек, о утицају тога оквира на човека и о његовом мењању од стране човека. Цвијић говори о *географском оквиру*, о *географској средини*, о утицају географске средине на човека, али подвлачи „интервенцију друштвених елемената“ у географској средини. Пише рад *Карст и човек*, затим *Балканско полуострво*. У овим радовима истиче утицај карста и човека, утицај географске средине на људске групе и друштво, али истиче и „интервенцију друштвених елемената“. Слично Марксу, Цвијић тврди да су људске групе више везане за земљу и природу уколико су примитивније.

Цвијићева социолошка проучавања балканског села. — Са гледишта руралне социологије има више значајних Цвијићевих дела, у којима је уз географију и геологију захватио сеоско балканско друштво патријархалног, феудалног и капиталистичког типа, његову структуру и организацију, просторну и социјалну покретљивост, облике земљишне својине, класне односе, насеља, културне појасе и психичке типове (9).

(7) Georges Balandier, *Социологија, етнологија и етнографија*, из књиге Жорж Гурвич, *Социологија*, Напријед, 1966. године, страна 111.

(8) Видети др Душан Недељковић, *Основни методолошки преокрет у Цвијићевом научном делу*, Цвијићев Зборник, 1968. године.

(9) Јован Цвијић, *Општа географија са антропогеографијом*, Београд 1900. *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Београд, 1902. године.

Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, Београд, 1906, I и II књига.

La Peninsule Balkanique, Paris, 1918. године.

Цвијић је дао прво појам села ослањајући се на Вука Караџића, Стојана Новаковића, Константина Јиречека и Ватрослава Јагића, тврдећи да се појам села различито третира у разним деловима Балкана. Тако он наводи да се под појмом села у Горњој Неретви, Борчу и Жупи сматра чак и једна кућа, две, три или више кућа. Села се зову по задругама. У Црној Гори „није било правог појма о селу, ни међр докле се простире, него се говорило из те сам и те нахије“. У западној Србији под појмом села су се подразумевале „мале самосталне привредне целине, нека врста привредних заједница“.

Према основном занимању становништва у селу, сва је балканска села поделио на *сточарска*, *земљорадничка*, *мешовита* (сточарско-земљорадничка), *рибарска*, *рударска*, *печалбарска* и *индустријска*. У савременој социологији и данас се узима овај критериј у класификацији села и проучава се начин живота у њима. У прво време, по доласку из Беча, у класификацији села Цвијић је био под утицајем немачке економије и антропогеографије, па је употребио читав низ немачких израза и типова које је раније употребио Мајцен. Међутим, касније су сви ти термини отпали, тако да је у *Балканском полуострву* Цвијић био под снажним утицајем саме динамике друштвеног живота на Балкану, па је самостално и оригинално истакао више врста села типичних за Балкан, насталих под специфичним условима турског феудалног система. Истако је *читлучки тип села*, карактеристичан за Балкан у оно време када су господарили Турци са својим феудалним заосталим системом и управом. Као што је у светску науку увео појам *карста*, тако је и социологију увео појам *карсног типа села и појам карсног начина живота*.

Облике земљишне својине је проучио, заиста, социолошки, не само он већ и његови ученици и сарадници, тако да нам те студије објављене у *Насељима* 1902—1927. године пружају право богатство. Они су проучили облике својине у разним деловима Балкана, систем блока или стаса, потеса, стожеера, племенске заједнице или комунице итд. Нарочито је проучен читлучки економски систем. У капиталистичком друштву истакао је појаву *земљорадничког пролетаријата*. Слично Лењину разликовао је *ситни*, *средњи* и *крупни* земљишни посед, али није дубље улазио у анализу овог поседа у капиталистичком друштву.

Класно питање балканског феудалног друштва захватио је прво теоријски у својим *Упутствима*, у последњој деценији XIX века, а већ у првој деценији XX века објавио је своје емпиријске резултате. Пре свега емпиријски је проучавао две основне класе феудализма, у централном делу европске Турске, нарочито у Македонији, затим у Бугарској, на Косову и Метохији, у Сапаку, у Босни и Херцеговини. Посебно треба истаћи његову анализу угњетене феудалне класе — раје и феудалне класе — бегова. Уједно је дао и психологију ових двеју класа феудализма.

Социолошка проучавања градског друштва. — Ако посматрамо Цвијићева проучавања балканског друштва у светлу урбане социологије, можемо извести закључак да је он социолошки проучавао више проблема веома значајних и интересантних за социологију градова. Цвијић није толико значајан по дубини саме анализе колико по покретању и постављању

заиста бројних проблема које савремена урбана социологија данас проучава. То су *локација градова на Балкану, историјски развојак градова, класификација градова, класни односи у градовима феудалног типа, затим психичка понашања и менталитет у градовима централног дела европске Турске, културна укрштања, отпори и мешавине, затим процеси исламизације и славизирања вароши.*

На примеру Ивањице у Србији, Шавника у Црној Гори и Феризовића на Косову Цвијић је показао како се развија један град од села и мале механе до трговачког центра или варошице. Ваља подвући да у објашњавању локације градова Цвијић није запао у географски материјализам. Као географ полазио је од *рељефа*, али му није увек придавао одлучујући значај, јер је поред рељефа истакао читав низ друштвених чинилаца који су утицали на локацију градова: *друштвене и економске, трговачке и културне, техничке и саобраћајне, политичке и историјске догађаје и етничке моменте.* У предавањима из *Опште географије са антропогеографијом*, у последњој деценији XIX века, поделио је градове према основном занимању становништва у њима на *индустријске, трговачке, чиновничке, универзитетске и привредне.* У истим предавањима на основу статистичког критерија извршио је класификацију насеља на *села* — места испод 2.000 становника, *привредне варошице* од 2.000—2.500 становника, *мале варошице* од 5.000—20.000 становника, *средње вароши* од 20.000—100.000 становника и *велике вароши* преко 100.000 становника. Поред *професионалног и статистичког критерија*, у својим емпиријским проучавањима, у разликовању сеоских од градских насеља, узео је још *правни, историјски, лингвистички и архитектонски критериј.* О свим овим критеријима води рачуна и савремена урбана социологија.

Цвијић је дао и дефиницију града овим речима: „Вароши су друштвена насеља више врсте и махом су знак и израз више цивилизације“⁽¹⁰⁾.

У проучавању балканског градског друштва служио се увелико статистиком тако да је за многе градове дао статистичке податке о верским, националним и професионалним структурама.

Извршио је класификацију балканских градова на три основна тила: 1. медитерански тип; 2. балкански тип и 3. патријархални тип. Са гледишта урбане социологије треба истаћи неколико значајних анализа градског балканског друштва у Цвијићевом научном делу. То су пре свега: *процеси славизирања вароши, процеси исламизације, класни односи феудалних класа у балканским градовима феудалног типа, психичка понашања разних верских и националних група нарочито у централном делу европске Турске.* У неким градовима обратио је пажњу на узроке и последице социјалне патологије, затим је разликовао управне, трговачке, занатлијске и стамбене зоне. У патријархалном типу запазио је појаву малих фабриканата и фабрика, пилана, пивара, шећерана, млинова, ткачница и предioniца. Исто тако је приметио долазак радне снаге са села у ове мале фабрике. Но, поред тога он није довољно проучио капиталистички тип града на Балкану, развој индустрије, буржоазије и радничке класе,

(10) Јован Цвијић, *Балканско полуострво и Јужнословенске земље*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије, страна 228.

пошто је тежиште башио на феудални тип балканских градова, њихова друштва, структуре, организације, психичка понашања и менталитет.

Цвијићева социолошка проучавања културних процеса на Балкану.

-- Цвијићева социолошка проучавања културних процеса на Балкану састоје се из теоријског и емпиријског дела. У његовом теоријском делу треба истаћи неколико момената: 1. *дефиницију културе*, 2. *настанак културе у процесу материјалне производње*, 3. *преношење културе путем васпитања на потомство* и 4. *дијалектички однос материјалне и духовне културе*.

У емпиријском делу обухватио је сусрете, укрпања, сукобе, преначавања, мешања, отпоре и изједначавања разних култура и народа Балкана у оквиру Византије, Римске империје, Турске царевине и Аустро-угарске монархије.

Има више значајних Цвијићевих теоријских и емпиријских радова који се односе на његову социолошку концепцију културе ⁽¹¹⁾.

Цвијић је у основи правилано дао општу дефиницију културе, која се и данас може у општем виду прихватити. Културом је обухватио све материјалне и духовне тековине човечанства, које се путем васпитања преносе на потомство. Васпитање је код њега она друштвена категорија којом се људско друштво разликује од животиња. Разликовао је материјалну и духовну културу и њихов дијалектички однос. Материјалистички је објаснио настанак културе у процесу рада, у процесу материјалне производње, подвлачећи да без рада, оруђа, техничких помоћних средстава, саобраћаја и размене добара са суседним и удаљеним крајевима нема ни културе, ни културног напретка, ни развитка људи и људског друштва.

У објашњавању културе служио се географским и друштвеним факторима. Понегде су сувише код њега наглашени географски фактори у објашњавању распрострањања културе и ту је управо под утицајем Бекла и његове *Историје цивилизације*, Рацела и његове *Антропогеографије*. А познато је да су Бекл, Рацел и Ритер сувише наглашавали географски фактор у објашњавању културе. У *Балканском полуострву*, 1918. године је писао: „Ниједна историјска појава не показује толико прилагођавања географским погодбама као распоред старих цивилизација на Балканском полуострву“ ⁽¹²⁾. За њега су „природне пречаге“ оне преграде културних шпирења. Такво се Цвијићево гледиште данас не може прихватити. Међутим, било би погрешно закључити да је занемарио и друштвене факторе у објашњавању културе, јер поред географских фактора и њихове улоге у распрострањању римске цивилизације и културе, узео је становништво, језик, насеља, католичку цркву и веру.

У емпиријском делу проучавао је византијску културу и трагове које је ова култура и цивилизација оставила на Балкану, затим турско-источњачке утицаје, утицаје културе средње и западне Европе и патри-

(11) Јован Цвијић, *Општа географија са антропогеографијом*, Београд, 1902. *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Београд, 1902. године. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд, 1906. године I и II. *La Peninsule Balkanique*, Paris, 1918. *Балканско полуострво*, Београд, 1922. и 1931. године. *Говори и чланци*, Београд, 1921. и 1923. године, књига, I, II, III и IV.

(12) Јован Цвијић, *Оп. цит.* страна 16.

јархални културни појас. За сваки културни појас дао је географско распрострањење, главне носиоце и примаоце културе, њихове битне карактеристике, културна стапања, мешања, отпоре и изједначавања. Још је у *Ректорском говору* 1907. године рекао: „У свим деловима полуострва и код свих народа може се издвојити и њихово специфично, које ипак преовлађује“ (13). Тврдио је да је „жив и оригиналан народни дух“ у свим деловима Балкана сачувао своје специфично, „смесио и сварио“ стране утицаје и „дао им свој облик и смисао“. Зато је и могао да у емпиријској анализи истакне специфичност и оригиналност појединих националних култура, конкретно специфичност и оригиналност српске културе из доба Немањића. У третирању културних процеса понегде су дошли до изражаја класни и национални моменти.

Преиначену византијску културу назвао је балканском, јер се распрострла по целом Балкану. Миграцију је истакао као онај фактор који је деловао у ширењу ове културе и преко Саве и Дунава.

Утврдио је шта су све примили балкански народи од турско-источњачких утицаја и с друге стране, шта су све исламизирани уносили у турско-источњачке утицаје. Придао је велики значај деловању турских закона и уредаба и суровог турског система на варошко становништво. Утицаје је тражио у језику, типу насеља, у психичком понашању.

У ширењу западне и средњоевропске културе истакао је ове канале којима су се преносили: језик, вера, црква, трговина, насеља, становништво, војна освајања. Констатовао је да утицаји централне Европе нису оставили дубљих трагова. Продирали су у Србију, Бугарску и Босну са севера речним долинама. У појасу патријархалне културе издвојио је патријархални начин живота као општу карактеристику и уједно као општу социолошку основу на којој је изграђивао психичке карактеристике у динарском подручју и динарском типу. Патријархални режим Балкана није сматрао ниским ступњем културе, а то је објашњавао њиховом социјалном и економском организацијом, уметничким осећањима, моралним схватањима и оригиналним начином разумевања живота. Нико раније на Балкану није одредио ове културне појасе, па је тиме Цвијићева заслуга на пољу културне историје и социологије добила још већи значај.

Језике балканских народа проучавао је као саставне елементе њихових култура, као једно од обележја балканских нација, борећи се против сваког насиља и привилегија на подручју нација и језика. И данас се у социологији културе језик третира као једно од битних обележја културе. Цвијић је ову појаву на Балкану проучавао теоријски и емпиријски на крају XIX и почетку XX века. И језику је пришао историјски, у процесу настанка развитка и промене. Битно у његовој дефиницији језика је то што је тврдио да су језици као и њихови носиоци — племена и народи „живи организми“ који се с њима заједно преиначавају, развијају, мењају, настају и нестају. Историјски је утврђено, говорио је Цвијић, да су многа племена и народи изгубити свој језик и примили језик својих завојевача, поготово ако су ови били културно и духовно надмоћнији. Његова про-

(13) Јован Цвијић, *О научном раду и о нашем Универзитету*, Говори и чланци, Београд, 1921, страна 19.

учавања језика балканских народа су имала пре свега своју научну, политичку и практичну вредност, баш у оно време када је Балкан био раскомадан између Аустрије или Турске, па је требало пред научном и политичком јавношћу доказати специфичности појединих језика, сличности и разлике. У томе смислу проучавао је језик Македонских Словена, говорно подручје српско-хрватског језика, сличности и разлике у језику Јужних Словена, затим отпоре насилној мабаризацији и германизацији у Банату, Бачкој, Прекомурју и Корупшкој. Ослањајући се на Доситеја Обрадовића, Вука Караџића и Људевита Гаја, Јован Цвијић се борио за јединство српско-хрватског језика и књижевности и истицао миграције као онај фактор који је убрзао брисање културних, па према томе и језичких разлика.

Психички типови. — Психологија је рано ушла у Цвијићево научно дело као савезник антропогеографије, социологије, етнологије и етнографије. Према томе, не могу се прихватити мишљења да се Цвијић касно почео бавити психологијом, јер он сам признаје на једном месту да је психичким особинама балканских народа био окупиран од 1887—1915. године. Како видимо, са психологијом Јован Цвијић није поступио као Огист Конт. Није је искључио из свога система наука, већ на почетку научне делатности уврстио је, како би лакше проучио основне психичке особине разних етничких група, народа и народности. У историји социологије бројни су други социолози који су повезали психологију са социологијом, односно социологију са психологијом. У томе предњаче представници психолошке социологије. Савезништво, сарадњу и пријатељство између социологије и психологије у проучавању друштвених појава данас заступају Лукић, Гурвич и Мос⁽¹⁴⁾. Такву везу и сарадњу између ових двеју научних дисциплина налазимо у више Цвијићевих научних дела⁽¹⁵⁾.

Цвијић је проучавао темперамент и карактер, поједине карактерне црте, менталитет, верска, политичка и психичка понашања, поглед на свет, националну свест сеоског и градског становништва, разних етничких група, народа и народности. Психичка понашања градског становништва проучавао је у централном делу европске Турске. Међутим, ипак у његовим делима преовлађују психичке особине сеоског становништва Балкана. Њега су пре свега интересовале психичке особине села, читавог једног краја, старинаца и досељеника и најзад психичких типова који се највише јављају у проученом крају. Зато он проучава промене у психичким особинама, настале миграцијама, под промењеним начином живота у новој географској, социјалној и културној средини. Солидно је познавао истраживања ове врсте у науци Немачке и Француске, у делима Канта, Лацаруса, Штајнтала, Вунта и Фујеа и према њима се критички односио. Исто тако солидно је познавао друштвене, економске, политичке и културне прилике народа Баклана, па је зато и успео да прикаже психоло-

(14) Видети др Радомир Лукић, *Основни социологије*, страна 33. Видети Жорж Гурвич, *Савремени позив социологије*, страна 56.

(15) Видети Јован Цвијић, *Нека проматрања о етнографији Македонских Словена*, Београд, 1906. године. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд, 1906. године I и II. *Јединство и психички типови динарских Јужних Словена*, Ниш, 1914. године. *La Peninsule Balkanique*, Paris, 1918. године. *Балканско полуострво*, I и II, Београд, 1922. и 1933. године.

гију разних етничких група, народа и народности Балкана у најопштијим и најбитнијим позитивним и негативним цртама. Издао је *Упутства за проучавање насеља и психичких особина 1911. године*. До података о основним психичким особинама дошао је на основу директног проматрања на терену и личног искуства. Сем тога, користио је етнологску, историјску, антропогеографску грађу, нарочито податке фолклора, књижевности, лингвистике и антропологије.

У објашњавању психичких типова служио се географским и друштвеним факторима, али је ипак друштвеним факторима дао већи значај и тако његови социолошко-психолошки типови, *динарски, централни, источнобалкански и панонски* имају своју друштвену основу. Они су социолошки и психолошки. Највише је проучио *динарски и централни тип источнобалкански маџе*, а проучаваље *панонског типа* је било прекинүто првим светским ратом. Имао је намеру да дубље проучи овај тип и да га подели на панонски и алпјски.

Цвијић је овим типовима обухватио Србе, Хрвате, Словенце, Црногорце, Македонце, Бугаре и Муслимане.

За сваки тип је утврдио порекло становништва и основно занимаље. Дао је пресек географских, природних, економских, социјалних и културних структура, политичких и историјских догађаја, тако да је на свим овим структурама изграђивао опште позитивне и негативне психичке особине. За сваки тип је дао географску распрострањеност.

Динарски тип. — Главне психичке особине људи динарског типа је објаснио географским и друштвеним факторима. Друштвеним факторима је дао већи значај у динарском и централном типу. У овом типу је проучио патријархални начин живота, задругу „као породичну установу и економску групу“, братство и племе. На овим друштвеним структурама изграђивао је психичке особине динарског типа. Уопште за динарски тип је писао:

„Људи динарског типа, познате мученичке историје, који су се вековима борили за живот и одржавање, копали и мач држали, дали су у ствари много и показали знатну даровитост“ (16).

Цвијић је истакао више позитивних особина људи динарског типа: храброст, енергичност, истрајност, самопожртвовање, самоодрицаље, национални и индивидуални понос, импулсивност, војничку, моралну и интелектуалну смелост, даровитост и способност, иницијативу и солидарност. Ове особине су долазиле до изражаја нарочито када су у питању национални интереси, национални идеали и слобода.

Међу динарским љунима пронашао је виолентне типове, историјске типове, хајдучке темпераменте, силне и огњевите, чија активност, како он каже, зависи од настројености духа времена и средине у којој живе па се по својој енергији могу усмерити у позитивном или негативном правцу. Ако се усмере у позитивном правцу, могу да постану прави револуционари који вукү масе за собом у устанцима, бунама и револуцијама. Такве ти-

(16) Јован Цвијић, *Оп. цит.*, страна 374.

пове је нашао у јунацима, хајдучима и ускоцима, у вођама буна и устанака, у борбама против Турака. Многе ове особине су потврђене у рату 1941—1945. године, затим после рата у социјалистичкој изградњи. Супротна гледишта сматрају да је Цвијић сувише идеализовао динарски тип. Таква се тврђења без емпиријских проверавања не би могла прихватити.

У динарским подручјима у задружној организацији, запазио је осећање симпатије, саучешће, топлину и срдачност као оне особине које су карактеристичне за патријархални начин живота. Наивност, непромишљеност, сентименталност, пренагњеност и површност су оне негативне особине које је истакао код људи динарског типа.

Варијететима динарског типа обухватио је Шумадинце, Ере, Црногорце, Босанце, Личане, Бокеле, Дубровчане и др. Шумадијске сељаке је узео као најбоље представнике шумадијске средине и карактера, а Ере, као најтипичније представнике динарских особина, позитивних и негативних и патријархалног начина живота. Поред осталих психичких особина, позитивних и негативних, за Шумадинце је истакао жилавост, упорност и веселост, за Ере, лукавост, духовитост и снажљивост, за Црногорце, храброст, јунаштво и достојанство, за Личане плаховитост, благодарност, суровост и осећање саучешћа. Међу Србима кметовима у Босни, иако су припадали угњетеној класи, запазио је „енергичне и слободне типове“ чија је енергичност дошла до изражаја у устанцима, бунама и борбама против Турака. Код Хрвата је у Босни истакао улогу католичке цркве и франјеваца у формирању верских погледа, схватања и понашања. Муслимане је поделио на бегове, слободне сељаке, кметове и „фукаре“ — градску спротињу која се, како он каже, малим задовољава, проси и на тај начин одржава у животу. Бегове је приказивао као владајућу класу која живи од ратног плена и прихода са земље од раје, па се услед таквог начина живота ова класа одвикла од физичког рада, мишљења и интелектуалног рада, више је заинтересована за материјалне и религиозне ствари него за интелектуални живот. Леност, тромост, пехат и незналаштво су оне особине које су карактеристичне за бегове, а срчаност и гостољубивост за муслиманске сељаке. За Бокеле је рекао да имају смисла за говор и причу, а за Боку да је то „област досетљивости, шале и хумора“, док је Дубровник по речима Ернеста Девиса, чије речи цитира, „атеље духа и науке“. Дубровчани се по Цвијићу, одликују смислом за књижевност, уметност, науку, трговину и морепловство. Опште психичке особине које смо истакли за динарски тип обухватиле су варијетете и групе овог типа. Због ограниченог простора све позитивне и негативне особине горе поменутих група нисмо изнели, већ смо само поменули неке које су изразите.

Централни тип. — Централним типом је обухватио Македонце у Македонији и Србе на Косову и Метохији. У овом делу Балкана запазио је стапања и укрштања различитих народа, Османлија, Грка, Арбанаса и Цинцара, затим утицаје разних култура, језика, држава и свештенства. Географским факторима је објаснио посебан начин живота, етничко шаренило, разноврсност дијалеката, ношњу и обичаје. Централни тип је поделио на пет варијетета: *Косовско-метохијски, Западномакедонски, Моравско-вардарски, Шопски и Јужномакедонски*, затим на десет етничких гру-

па: *Битољско-прилепски, Моравско-рекавски, Мијачку групу, Групу Бичке Мораве, Преспанско-Костурску, Струшко-охридску, Дебарску, Полошку, Сирињско-средачку и групу Врањског Поморавља.*

Још 1906. године у делу *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, писао је о питомини, отворености, веселости и духовитости Охрићана, окретности и трговачком духу Прилепчана. Како видимо, Цвијићев централни тип је настао као резултат његовог дугогодишњег проучавања. У њему је социолошки објаснио *рају и рајинске особине, моралну мимикрију и подражавање господара, печалбу и све промене које изазива печалба*, затим *појаву националне свести*. Ова проучавања је покренуо у последњој деценији XIX века, а синтезу је дао у другој деценији XX века у своме капиталном делу. Сам је подвукао да је централни тип веома сложен, компликован и тежак.

За тип у целини, за варијетет посебно и за етничку групу појединачно истакао је *реализам душе* као ону општу психичку особину која је карактеристична за све у целини. „Кроз цео живот, писао је Цвијић, за човека тога типа главно је „работа“. А под работом је подразумевао и физички рад, и трговину, и продају, и куповину, и подвалу, и добит, тако да су људи овог типа у свакодневном животу окретни и практични.

Рајинске особине је запазио у свим деловима Балкана, само што је утврдио да су најјаче биле изражене у централном типу, а то је управо објаснио непосредном турском управом, читлуким економским системом, јаким притиском и великим бројем Турака у градовима и селима. Сви су ови фактори по Цвијићу условили појаву потиштене, потчињене и ниже ропске класе раје. Ове особине није сматрао као вечне, већ променљиве, јер су се постепено губиле одласком Турака са Балкана.

У објашњавању моралне мимикрије служио се са више показатеља: језиком, вером, оделом, типом насеља. Кметови су у овоме подражавали своје господаре да би тиме избегли разна мучења и насиља. По Цвијићу, морална мимикрија се састојала у „усвајању турског начина живота“. И управо настанак понизности раје према господарима, притулености, скривености и неповерљивости објаснио је таквим начином живота под турским феудализмом. Констатовао је да се код раје развио страх и плашљивост услед турске стеге и насиља.

Појаву печалбе и печалбара је прво теоријски покренуо у *Упутствима* а касније емпиријски проучавао и теоријски уопштавао. Проучавао је узроке и последице одласка у печалбу и све промене у начину живота, психичким особинама и менталитету које печалба изазива. Тако је навео више узрока одласка у печалбу: географске, економске, социјалне, читлучки економски систем, висок наталитет, мали земљишни посед, незаинтересованост чифчија за производњу и угледање једне печалбарске групе на другу. Утврдио је да је печалба типична за овај крај јер у њему није било села без печалбара. Цвијићева је велика заслуга што Македонске Словене није уврстио ни у Бугаре, ни у Србе, ни у Грке, као што су то радиле владајуће буржоазије балканских народа, већ их је издвојио посебно као Македонске Словене. Најновији развитак Македоније и Македонаца у социјализму потврдио је Цвијићева тврђења.

Заључак. — Јован Цвијић није изграђивао целовит социолошки систем као што су га изграђивали Огист Конт, Херберт Спенсер и Емил Диркем. Слично њима развијао је читав систем наука и социологију као део тога система. Кроз његово научно дело, од почетка до краја, провлаче се етнографски и социолошки фактори кроз поглавља која се односе на насеља, културне зоне, миграције, облике земљишне својине и психичке типове. У свим овим појавама, процесима и односима утврђивао је њихов законити развитак и то управо његову социологију подиже на степен науке, тако да се Цвијићева социологија не може свести на описивање или социографију.

Социологија и етнографија развијају се у Цвијићевом делу у оквиру антропогеографије. Њима се придружују психологија, економија, лингвистика, статистика, историја и демографија.

Целокупно своје учење Цвијић је засновао на материјалистичкој филозофији, јер је солидно познавао развој филозофске мисли од најстаријих дана до његовог доба. Своја предавања из *Историје географије* почео је са Милетском филозофском школом и њеним оснивачем Талесом. Анаксимандра, Талесовог ученика је истакао као творца прве географске карте. Тако је од Талеса и Анаксимандра у предавањима пратио развој филозофије и географије до почетка XX века. Иако се нигде није позивао на Маркса, треба рећи да је Цвијић познавао социологију и филозофију Маркса, затим социологију Конта, Спенсера, Диркема, Гобиноа, Тарда и Ренана. Сем тога, био је под снажним утицајем емпиријских истраживања и социологије Вука Караџића, затим под утицајем социологије и филозофије Светозара Марковића, на чија се дела више пута и позива у својим радовима. Сем тога био је и дописни члан Међународног социолошког института, као и члан Социолошког друштва у Паризу.

Предмет својих социолошких истраживања и методе тих проучавања обухватио је у склопу читавог низа сродних наука. Предмет његових истраживања је пре свега балканско феудално друштво под специфичним условима заосталог турског феудализма и аустро-угарског капитализма, затим племенска и задружна организација у Херцеговини, Црној Гори и Албанији, извесни елементи капиталистичког друштва, национално-територијална питања итд. Класном питању је посветио велику пажњу у феудалном друштву. Свим овим проучавањима обухватио је више проблема *социологије села, социологије града и социологије културе*. Цвијић није дао дефиницију социологије, већ је дао дефиницију читавог низа друштвених појава којима се баве ове социологије. Дао је дефиницију породице, задруге, братства, племена, народа, нације, националне државе, села, града, културе и језика. Све ове појаве је касније емпиријски проучавао. Сем тога извршио је класификацију сеоских и градских насеља, културних зона и психичких типова, тако да је нашој социологији оставио драгоцену теоријско и емпиријско искуство. Овим својим проучавањем је заузео значајно историјско место у југословенској социологији.

РЕЗЮМЕ

Социологические исследования Цвиича о Балканах

В целом ряде наук — географии, геологии, антропогеографии, этнографии и демографии — Йован Цвиич развивал теоретическую и эмпирическую социологию, методы и методологию, в первую очередь сельскую социологию, городскую социологию, т.е. социологию населенных пунктов и социологию культуры. Кроме того, в своей научной деятельности он весьма рано начал употреблять слова: социология, социологические проблемы, факты и факторы, анализы и социологически образованные люди. Этнографические и социологические факторы встречаются на всех страницах его научных трудов в главах, посвященных поселениям, культурным зонам, миграции, видам земельной собственности и психическим типам.

Цвиич нигде не дал определения социологии, но зато изложил целый ряд определений общественных категорий, являющихся предметом исследований и этнологии и социологии. Еще до эмпирических исследований, на стыке XIX и XX веков, в лекциях по общей географии с антропогеографией, изданной впервые в 1969 году, он дал определения семьи, кооператива, братства, племени, народа, нации, национального государства, деревни, города, культуры и языка. Вместе с тем и этих лекциях он изложил теоретически социологический подход к изучению общества, культуры, религии, рас, языка и поселений. Позже он произвел классификацию сельских и городских поселений Балкан, культурных поясов и психических типов и таким образом дал ценный теоретический и эмпирический вклад в социологию.

Предметом социологических исследований Цвиича являлось прежде всего балканское феодальное общество при специфичных условиях отсталого турецкого феодализма, а также племенная и задружная организация в отдельных краях Балкан, некоторые элементы капиталистического общества, виды собственности, классовые структуры и отношения, национально-территориальные вопросы, пространственные и социальные перемещения, психические типы и т. д. Он объяснил социологически законное развитие изучаемых им явлений, а окончательный синтез дал в своем капитальном труде „Балканский полуостров и южнославянские земли“.

SUMMARY

Cvijić's Sociological Studies of the Balkan

In the frame of a series of sciences — geography, geology, anthropogeography, ethnography and demography — Jovan Cvijić developed theoretically and empirically the sociology, methods and methodology, and above all the sociology of villages, sociology of towns, or sociology of settlements and sociology of culture. He very early started using in his scientific activity the terms sociology, sociological problems, facts and factors, analyses and sociologically educated people. Ethnological and sociological factors are to be found in all of his earliest and later scientific works in the chapters relative to settlements, cultural zones, migrations, types of land property and psychic types.

Cvijić has not given the definition of sociology, but many definitions of those social categories that are the subject matter of ethnology, the same as sociology. Before the empirical studies, at the transition from the XIXth to the XXth century, he gave in the lectures on the General Geography and Anthropogeography, first printed in 1969, the definitions of family, cooperative, clan, tribe, people, nation, national state, village, town, culture and language. At the same time he exposed in the lectures his theoretical and sociological

approach to the study of the society, culture, religion, race, language and settlement. Later he classified the rural and town settlements of the Balkan, of the cultural zones and psychic types, enriching the sociology with valuable theoretical and empirical experiences.

The subject matter of Cvijić's sociological studies is, above all, the Balkan feudal society in the specific conditions of the backward Turkish feudalism, then the tribal and cooperative organization in some regions of the Balkan, certain elements of the capitalistic society, forms of ownership, class structures and relationships, national territorial issue, spatial and social mobility, psychic types, etc. He explained the sociological lawful development of phenomena he studies and gave the final syntheses in his capital work *The Balkan Peninsula and the South-Slav Countries*.

RÉSUMÉ.

Les études sociologiques des Balkans de Cvijić

Dans le cadre de toute une série de sciences: la géographie, la géologie, la géographie humaine, l'ethnographie et la démographie Jovan Cvijić a exposé théoriquement et empiriquement la sociologie, les méthodes et la méthodologie, en premier lieu la sociologie rurale, la sociologie urbaine, c'est-à-dire la sociologie des agglomérations et la sociologie de la culture. En outre, il a commencé très tôt à employer dans son activité scientifique le mot sociologie, les problèmes sociologiques, les faits et les facteurs, les analyses et les hommes sociologiquement formés. Depuis le commencement jusqu'à la fin les facteurs ethnographiques et sociologiques se répandent à travers son oeuvre scientifique dans les chapitres qui se rapportent aux agglomérations aux zones culturelles, aux migrations, aux formes de la propriété foncière et aux types psychiques.

Cvijić n'a donné nulle part la définition de la sociologie, mais d'autre part il a formulé une série de définitions des catégories sociales qui sont l'objet des études tant de l'ethnologie que de la sociologie. Avant les études empiriques, à la fin du XIXe et au début du XXe siècle, dans ses cours de Géographie générale et de géographie humaine, qui ont été publiés la première fois en 1969, il a donné la définition de la famille, de la zadruga (coopérative), de la confrérie, de la tribu, du peuple, de la nation, de l'Etat national, du village, de la ville, de la culture et de la langue. En même temps il a exposé dans ces cours les approches sociologiques théoriques de l'étude de la société, de la culture, de la religion, de la race, de la langue et des agglomérations. Plus tard il a effectué la classification des agglomérations rurales et urbaines des Balkans, des zones culturelles et des types psychiques de sorte qu'il a laissé à la sociologie un héritage théorique et empirique précieux.

L'objet des études sociologiques de Cvijić est avant tout la société féodale turque dans les conditions spécifiques de la féodalité turque surannée, ensuite l'organisation tribale et coopérative dans les diverses régions des Balkans, certains éléments de la société capitaliste, les formes de la propriété, la structure et les rapports de classe, les questions nationales et territoriales, la mobilité spatiale et sociale, les types psychiques etc. Il a expliqué le développement sociologique conforme aux lois des phénomènes qu'il a étudiés et il a donné sa synthèse définitive dans son oeuvre magistrale: *La péninsule balkanique et les pays yougoslaves*.